

Euskal hezkuntzan ahaztutako auzo-ikastoletako maistrak

Karmele Artetxe Sanchez
UPV/EHUko Hezkuntza Zientziak Saileko irakaslea

Bizkaiak eskola-sare zabala zuen xx. mendearen lehen herenean.¹ Estatuaren eskolak ez ezik, munizipalak ere baziren, baita ikastetxe pribatuak ere, gehienak erlijiosoak. Horretaz gain, 1919tik aurrera Bizkaiko diputazioak hezkuntza egitasmo garrantzitsu bat sustatu zuen: auzo-ikastolak. Bertan aritu ziren maistrak eta horien ibilbideak ia erabat ezezagunak dira gaur egun. Artikulu honetan, maistra ezezagun horienganako lehen hurbiltze bat egiten dugu, arreta berezia jarritz 36ko geran jasan zuten errepresio politiko-militarrean. Izan ere, guretzat berebiziko garrantzia du emakume ikasi, euskaraz alfabetatu eta talde profesional horrek, historiografiarentzat ikusezinak izan badira ere eta euskal hezkuntzak ahaztu baditu ere.

Gerraurreko Bizkaiko eskola-paisaia

Espainiar liberal moderatu eta progresisten adostasunarekin, espainiar hezkuntza-sistema 1857ko Moyano legearekin (*Ley de Instrucción Pública*) abiatu zen. Bertan alde edo moldez biltzen ziren 1812ko Cádizeko Konstituzioaren aldarrikapenetik aurrera liberalek hezkuntzaren inguruan sortu eta landutako txosten, plan eta agindu desberdinak (Zabaleta Imaz 2000). Aipatutako 1857ko lege-testuak bere asmo

ideologikoak esplizituki adierazten ez dituen arren, eskola lehen mailako aparatu ideologiko bihurtu zen proiektu liberalarentzat, ez bakarrik leialtasun politiko berrien sustatzaile gisa, baita kohesio sozial eta nazionalerako tresna gisa ere (De Puelles 1993). Legearen asmoa bikoitza zen: alde batetik, garai hartan espainiar nazioarekiko identifikazio nazional-identitarioa sustatzea: bestetik, ikasleak testuinguru ekonomiko-industrial berrira egokitzeko alfabetatzea sustatzea. Horretarako, legeak oinarrizko irakaskuntza unibertsalizatu zuen Espainian, eta estatuaren esku utzi zuen curriculumaren edukiak finkatzeko eskumena.

Estatu liberalaren sendotasun faltak eta finantzaketa arazoek hezkuntza-lege horren ezarpena oztopatu zuten. XIX. mendeko espainiar gorabehera politikoek eta oinarrizko hezkuntzaren finantzaketa udalerrien gain uzteak, hau da, salbuespenak salbuespen, pobreak ziren udalen gain uzteak, eragozpen handiak eragin zituen legearen helburuak erdiesteko. Aldaketa XX. mendearen lehen hamarkadetan gertatu zen, estatuak progresiboki hartu zuenean hezkuntza sarearen finantzaketaren ardura, baita eskola berriak eraikitzeko erabakia ere. Horrenbestez, 1912an hezkuntza zentro publikoak *eskola nazional* gisa izendatzen hasi ziren errege agindu baten bidez. Orduan finkatu zen ere ikastetxeetako maisu-maistren soldatak Instrukzio Publikoko Ministerioak ordaintzea.

Bizkaiko erreferentziazko hezkuntza sarea, XX. mendearen lehen hamarkadetan, aipatu berri ditugun eskola nazionalak osatzen zuten, eta bertan aritzen ziren maisu-maistrak estatuak ezarritakoak ziren. Baina baziren bestelako izaera zuten ikastetxe publikoak ere, hala nola munizipalak eta auzo-ikastolak, finantzaketa publikokoak izanik, herriak zein diputazioak ordaindutakoak eta, beraz, kudeaketa deszentralizatua zutenak, baita irakasleria autonomoa ere. Horretaz gain, finantzaketa zein kudeaketa pribatuko ikastetxeak baziren, gehienak kongregazio erlijiosoren bati atxikita, baina ez-konfesionalak ere izan zitezkeen (adibidez, Bilboko

ikastetxe alemana). 36ko gerraren aurretikoan, ikertzaileen datuen arabera, Bizkaiak guztira 500 bat ikastetxe zituen (Rekalde 1999: 138).

Bizkaian, eskola munizipalik gehien Bilboko hiriak zituen. Izan ere, 1936. urte inguruan, 6.000 bat ikasle zegoen bertan matrikulatuta (Arrien *et al.* 2021). Udala arduratu zen eskola-eraikinak egiteaz eta mantentzeaz, bai eta ikastetxeen funtzionamenduari zegozkion gastuak ordaintzeaz ere, hala nola ikasgelako materialaz edo irakasleen soldaten ordainketaz. Ruiz Loizagak aztertzen duenez (2015), hezkuntza-politika hori finantzatzea posible izan zen Bilbo Handiaren garaiko garapen industrialari esker. Eskolatzea sustatzeko udal politika aktibo horrek ahalbidetu zuen bilbotar gazteak prestatzea gizarte industrial berriaren beharrezanean erantzuteko.

Diru publikoarekin kudeatutako eskola nazional eta munizipalez gain, Bizkaian bazen landaguneetan probintzia mailako eskola sare bat, jada aipatu ditugun auzo-ikastolak. Sare hori 1919tik aurrera eraikiz joan zen bertako diputazioaren finantziazioarekin. Auzo-ikastolak antolatzea –orientazio pedagogikoa, ikuskaritza eta koordinazioa– zein bertako irakasleen kidegoa aukeratzea diputazioaren mende zegoen. Proiektua EAJren lehendakaritzapean sortu zen, eta, alderdi horrek laster diputazioaren kontrola galdu arren, hurrengo agintariekin ere mantendu egin zuten (nahiz eta proiektuaren edukietan aldaketak gertatu, ikusiko dugunez). Hasiera batean mota horretako 50 eskola berri eraikitzea aurreikusten bazen ere, azkenean 1919tik 1936ra bitartean 100 auzo-ikastola baino gehiago inauguratu ziren Bizkaian, eta 30eko

Diru publikoarekin kudeatutako eskola nazional eta munizipalez gain, Bizkaian bazen landaguneetan probintzia mailako eskola sare bat: auzo-ikastolak. Sare hori 1919tik aurrera eraikiz joan zen diputazioaren finantziazioarekin

hamarkadan 6.000 ikasle baino gehiago matrikulatuta zeuden horietan (Arrien 1987, 2021).

Ikastetxe horien euskarazko izen ofiziala ‘auzo-ikastola’ bazen ere (gaztelaniaz, ‘escuela de barriada’), hasierako proiektuan bi motatako irakas ereduak bereiztu ziren, zentro bakoitzaren ingurune soziolinguistikoa aintzat hartuz: batetik, A kategoriako eskolak, nagusiki eremu euskaldunean kokatutakoak eta alfabetatze euskalduna xede zutenak, gaztelania ahaztu gabe; bestetik, B kategoriakoak, hizkuntza nagusitasuna gaztelaniari zegokion eremuetan kokatuak eta, hain zuzen ere, umeak erdaraz alfabetatzeko asmoa zutenak, euskarara hurbilduz. Saillkapen horrek, moldaketa handiekin, 1938ra arte iraun zuen. Hori dela eta, diputazioak euskara-maila egiaztatzeko eskatu zien eremu euskalduneko auzo-ikastoletan aritutako irakasleei.

1921eko hauteskunde probintzialen ondoren, Bizkaiko diputazioa indar monarkikoen kontrolpean geratu zen eta, auzo-ikastolen proiektuari segida eman arren, asmo euskaltzalea ia desagertu egin zen. Izan ere, agintari berrien eskutik, landa eremuan bizi ziren ume euskaldunen erdalduntzea bermatzeko ikastetxeak bihurtzen hasi ziren. Hala ere, eskola nazionalak asmo bera bazuten ere, frogatu izan dugunez (Artetxe 2020), auzo-ikastolen marko pedagogikoa abegitsuagoa zen, hasteko bortxa fisikoa debekatuta zegoelako bertan.

Primo de Riveraren diktaduran, hau da, 1923tik aurrera, auzo-ikastolak eskola nazionalen irakaskuntza-erregimen orokor berriari lotuta geratu ziren. Hala ere, irakasleen kudeaketa ez zen estatuaren esku geratu, diputazioaren kontrolpean baizik. Egoera horri esker, irakasleria ez zen depuratua izan, Espainia osoan gertatu zen moduan. Izan ere auzo-ikastoletako irakasleriaren depurazioa 36ko gerrarekin ezarritako erregimen frankistarekin etorri zen (Ipiña 2017: 190-217), beste eskola nazional, municipal eta pribatuetan gertatu zen moduan.

Ekimen pribatuko ikastetxeei dagokienez, Euzko Ikastola Batzaren (EIB) ekarpena azpimarratu behar da. EIB 1932an

sortu zen Euzko Gaztedi eta Emakume Abertzale Batza erakundearen ekimenez, biak EAJri lotuak eta euskal familia abertzaleen hezkuntza eskaerak asetzeko. Izan ere, sektore horiek hezkuntza konfesional eta elebiduna eskatzen zuten. EIBk euskal eskola (Ikastola) nazional bat sortzearen aldeko apustua egiten zuen, EAJren hezkuntza-politikak finkatutako irizpideetan oinarritutako curriculum baten inguruan antolatua, eta, aldi berean, garaiko Europako joera pedagogiko modernoaren barruan txertatuko zena (Fernández Fernández 1994: 24-27). EIBk bultzatutako eskola gehienak Bilboko metropoli-eremuan (Barakaldo, Galdakao, Getxo, Portugalete, Sondika eta Bilbo), Bizkaiko barnealdeko herri banaka batzuetan (Zornotza, Elorrio eta Ondarroa) eta Gipuzkoako beste batean (Bergara) lehendik zeuden eraikinetan ezarri ziren. Federazioak eskola eraikin berri bat ere eraiki zuen Bilboko Kale Nagusiaren amaieran, Errotatueta izena zuena, gaur egun eraitsita dagoena (Ezkurdia, Bilbo eta Perez 2017: 19).

Laburbilduz, Bizkaiko lurraldearen paisaia eskolarra askotarikoa zen, sare desberdinak baziren, baita proiektu pedagogiko oso diferenteak ere, elkarren lehian zeuden herritar-tasun proiektu politiko desberdinak zituztenak, eta horrek ere aberastu egin zuen herrialdearen eskola-paisaia. Guztira, aipatu bezala, izaera desberdineko 500 bat ikastetxe izango ziren. Horietaz arduratzekeko maisu-maistren zifra zehatzik ez dugun arren, 1930eko erroldak Bizkaian 1.301 irakasle erregistratzen ditu (bertan bilduz hezkuntzaren arlo eta maila guztietakoak).² Pentsa daiteke, beraz, Lehen Hezkuntzako irakasleak milatik gora izango zirela. Hala ere, ikastetxe eta irakasle horiek guztiak ez ziren nahikoa probintziako eskolatze eskariari aurre egiteko.

Frankisten errepresioa maistra eta maisuen kontra

36ko gerraren ostean ezarritako erregimen frankistak Bizkaiko hezkuntza-sareko irakasle asko jazarri zituen. Horretarako gehien erabili zuen errepresio-mekanismoa depurazioarena izan zen. Depurazioaren bidez, administrazio publikoak

prozesu administratibo bat irekitzen zuen eta, behin enplegatu publikoaren jardun profesionala aztertuta, erabakitzen zuen berarekin zer egin, hau da, lanpostuan mantentzea edo egozte. Batak zein besteak zigor osagarriren bat izan zezakeen. Morenteri jarraituz (1997: 883-905), Bizkaian Lehen Hezkuntzako eskola mota guztietako 999 irakasle depuratu ziren. Baina depurazioa ez zen errepresio-mekanismo bakarra izan, frankistek irakasleei bestelako neurri hertsatzaile gehiago ere ezarri baitzizkieten, hala nola gerra-kontseiluak, ondasunak kentzea, langileen batailoietan sartzea...

Gerraosteko errepresio-tresna bortitzena jurisdikzio militarren bidez ezarri zen. Irakasleriaren jazarpenerako berriaz diseinatutako tresna izan ez bazen ere, irakasle askok hertsatzeko mekanismo horren gogortasunak pairatu zituzten. Izan ere, gure ikerketaren bidez³ egiaztatu ahal izan dugu probintziako 588 irakasle auzipetu zituela jurisdikzio militarrek (381 emakume eta 207 gizon), hau da, Biz-

Gerraosteko
errepresio-tresna
bortitzena jurisdikzio
militarren bidez ezarri
zen. Irakasle askok
hertsatzeko mekanismo
horren gogortasunak
pairatu zituzten

kaian depuratutako irakasleen %58,8 jurisdikzio militarrek ere auzipetu zituela. Maistra gehienen espedientea artxibatu eta itxi egin zen. Zehazki, 297 emakumeren (%78) kasua ez zen gerra kontseilura iritsi. Baina horrek ez zuen eragotzi bestelako zehapen osagarriak ezartzea, hala nola kargu publikoak hartzeko debekua edota ondasunak konfiskatzea.

Maisuei dagokienez, epaiketa gabe geratu ziren hasieran auzipetutako 207 gizonetatik 145 (%70).

Gerra kontseilua izatera iritsi ziren hezkuntza arloko 84 emakume eta 62 gizonetatik, 13 maistrak (%15,5) eta 29 maisuk (%42) kartzelan bukatu zuten. Beraz, gerra-kontseiluek prozesatutako maistren kopurua handiagoa izan bazen ere, maisuek jasandako zigorren larritasun-maila handiagoa izan

zen, eta zehapen gogorrenak ezkertiar gisa sailkatutakoek jasan zituzten.⁴ Pentsatzekoa da erregimen berriaren izaera paternalista eta katolikoak emakumeen gaineko errepresio-intentsitatea nolabait arindu zuela.

Auzo-ikastoletako maistren aurkako errepresioa

Aurreko atalean Bizkaiko eskola mota guztietako irakasleek jasandako errepresioa aipatu dugu, orokorki. Atal honetan, auzo-ikastoletako irakasleen kasuan zentratuko gara. Baina, frankismoak auzo-ikastoletako maistrengan eragindako errepresioa azaldu aurretik, une bat atzera egingo dugu, talde horren sorreraz eta ezaugarriez zerbait esateko.

Auzo-ikastoletan aritzen ziren irakasleek beren postua eskuratzeko, oposaketa publikoa gainditu behar zuten. Bizkaiko diputazioak 1936 baino lehen hamahiru lehiaketa egin zituen irakasleak kontratatzeko. Lau zerrenda egin ziren genero bakoitzerako, eta horietako bakoitzaren barruan A edo B motako eskoletara bideratutakoak bereizten ziren. Araudiaren arabera, hautagaiek oposizioan parte hartu ahal izateko bete behar zituzten baldintzak hiru ziren: i) irakasle titulu ofiziala izatea, ii) gaitasun fisiko eta sanitarioko ziurtagiri medikoa aurkeztea, eta iii) gutxieneko adina izatea, maistren kasuan 18 urtekoa eta maisuenean 20koa. Biek ala biek A kategoriako eskoletan aritzeko euskara azterketa bat gainditu behar zuten. Guztira, auzo-ikastoletan 228 irakasle aritu ziren (213 maistra eta 15 maisu).⁵

Maistra talde horrek, kasu indibidualen bat kenduta, orain arte ez du interes akademikorik erakarri. Ez dago beren ezaugarri, ibilbide eta proposamen pedagogikoen inguruko ikerketarik. Asko jota, Arrienen (1987) gisako lanetan 1935-1936 ikasturteko horien izenen zerrenda bat biltzen da. Ez dute gehiago merezi izan, besteak beste, irakasle horien profila (emakumea, gaztea -21-40 urte-, euskalduna eta euskaraz alfabetatutakoa, katolikoa eta abertzalea -edo hurbilekoa-) ez delako doitzen historiografikoki askoz gehiago laudatutako

(espainiar) maistra errepublikazaleen eredu ezagunera (emakume modernoak, laiko edo ez oso erlijiosoak, asko oso bertzaileak pedagogiaren ikuspegitik...). Errepublikazale horiek azken urteotan ikertzaileen arreta izan dute (besteak beste, Sánchez de Madariaga 2012), eta horrek haien ekarpena nabarmentzea ekarri du. Idoia Fernández Fernándezek (2012) eta beste ikertzaile batzuek Julene Azpeitia maistrari buruz egindako lanak kenduta, auzo-ikastoletako maistra horiei ez zaie aitortu inongo aitzindaritzarik edo ekarpenik ondorengo euskal hezkuntza berritzeko egon ziren mugimendu desberdinetan. Ez omen dira izan ezeren aurrekari. Azken aldiko historiografian, ordea, talde hori aztertzeke gako interesgarriak aurki ditzakegu. Horrela, Maitane Ostolazak, adibidez, bere azken ekarpenetako batean, generoaren, erlijioaren eta hezkuntzaren arteko harremanak aztertzeke gaur egungo joera historiografikoak jasotzen ditu. Eta bertan garrantzi bereziko kontu bati erreparatzen dio: maistra katoliko asko gizartearen modernizazioaren alde zeuden, nahiz eta Espainiako hezkuntzaren historialari gehienek hezkuntza-aldaketa politika liberalekin edo Institución Libre de Enseñanza delakoarekin lotu (Ostolaza 2018: 51). Hain zuzen ere, Bizkaiko auzo-ikastolen kasuan, abertzaletasunaren eta maistra katoliko euskaldunen eskutik heldu ziren aire berriak.

Auzo-ikastoletako maistren soslai 36ko gerraren bortxaren bidez ezarritako bando irabazlearentzat oso susmagarria zenez, errepresio bortitza pairatu zuten. Maistra eta maisuen errepresioaren lehen datuak Ostolazak (1996) argitaratu zituen. Lan aitzindaria den arren, berrikuspen sakona behar du, historialari horrek 70 espediente baino ez baitzituen ikertu; eta, Aritz Ipiñak bere tesian (2017) erakusten duen bezala, eskola horietako 174 irakaslek, gutxienez, depurazio-prozesua jasan zuten.⁶

Ipiñaren arabera, auzo-ikastoletako irakasleen %61,7 depurazioaren bidez errepresaliatuak izan ziren: %33,3 kargugabetu zituzten, eta %28,4 kargugabetzeaz gainera, beste zigorren batekin zamatuta zituzten. Ipiñaren datuen arabera,

kargugabetzeak eta zigorrak depurazio-prozesuaren aurreko lotura ideologikoengatik eta hizkuntza-jarrera publikoek eragindakoak ziren. Beraz, ez ziren inoiz irakaskuntza-praktika txar batek eragindakoak izan.

Gure aldetik egiaztatu ahal izan dugunez, Bizkaiko eskola sare horretan aritutako maistrek jasan zuten Espainiako Estatuko depurazio mailarik altuenetakoa (%61,7), kolektibo pedagogiko edo proiektu oso gutxi eta zehatzek baino ez dutenak gainditzen. Adibidez, Freinet Teknikaren Espainiako Kooperatiba eta freinetarren mugimenduko partaideen %30 baino ez ziren iritsi beren lanpostura depurazio-prozesuaren ondoren. Gainerakoak inhabilitatu, zigortu, irakaskuntzatik banandu edo hezkuntzan aritzeko urruneko lurralderen batera joan behar izan zuen (Hernández Díaz eta Hernández Huerta 2007: 192).

Depurazioaz gain, auzo-ikastoletako irakasleriak justizia militar frankistaren errepresioa ere pairatu behar izan zuen. Epaille frankistek, kasu horretan, maistrek gatazka militarrean izandako parte hartzea epaitzen zuten, ardura berezirik jarri gabe beraien irakaskuntza lanean. Gure datuen arabera, auzo-ikastoletako 213 maistretatik 31ri espedientea ireki zitzairen. Erdiaren espedientea itxi edo artxibatu egin zen, auditoreak sumario-eginbideetan delitu-erantzukizunik aurkitu ez zuelako. Horrelakoetan auzipetuak, behin betiko askatasuna lortu arren, ez zuen saihesten bestelako zigor osagarriak pairatzea. Hala, 15 espediente artxibatu baziren ere,⁷ 16 maistra epai-learen aurretik pasatu ziren 1937ko abuztuaren 27tik abenduaren 14ra bitartean. Tarte horretan lau maistra kartzelaratu zituzten (Soledad Campos,⁸ Ines Aldana,⁹ Elena Fernandez¹⁰ eta Julia Landeta¹¹) eta bi inhabilitatu zituzten: Maria Luisa Fano Urkidi¹² eta Eulalia Azkuenaga.¹³ Biak ala biak sei urte eta egun bateko inhabilitazio bereziarekin zigortu zituzten, matxinatuen zerbitzupuan lanean jarraitu zutelako. Fano elantxobetarra zen, bertan jaioa 1905ean. Gerra kontseilua baino lehen, 1932an, Errepublika garaian, zigorra jaso zuen katekismo kristaua irakasteagatik. Bere espedientearen arabera,

bere borondatez lanean jarraitu zuen errepublikazaleekin, nahiz eta sarritan, emakumeek bereziki, zigorra saihesteko eta beren burua zuritzeko, beldurraren aitzakia erabiltzen zuten; baina, dirudienez, Fanok ez zuen hori egin. 1974an eskatu zion Espainiako Hezkuntza eta Zientzia Ministerioari irakasle gisa onar zezala. 1975ean Ministerioak bere aldeko ebazpena kaleratu zuen, bere kontrako gertaerak preskribatuta zeudela; beraz, 1975-1976 ikasturteko irakasle plazen lehiaketan aukera izan zuen eskola esleiei ziezaioten.¹⁴ Tarteko urteetan, 1937tik 1974ra, Fanoren berririk ez dugu.

Jurisdikzio militar frankistak auzo-ikastoletako maistrei
irekitako espedienteak

<i>Salaketa</i>	<i>Kopurua</i>	<i>Epaia</i>
Matxinada militarra	3	Absoluzioa: 3
Matxinadari atxikitzea	3	Absoluzioa: 3
Matxinadari laguntzea	2	Sei hilabete eta egun bateko kartzelaldia: 1 Absoluzioa, baina gobernu zigorra jasotzeko proposamena: 1
Matxinada sustatzea	3	Sei urte eta egun bateko kartzelaldia: 2 Sei hilabete eta egun bateko kartzelaldia: 1
Karguan jarraitzea matxinatuen zerbitzupean	4	Sei urte eta egun bateko inhabilitazio berezia: 2 Absoluzioa: 2
Zehaztu gabe	1	Absoluzioa: 1
<i>Guztira</i>	<i>16</i>	

Iturria: geuk prestatua, auzo-ikastoletako Bizkaiko Foru Aldundiko dokumentazioetik eta Gogora Institutuaren datu-baseko datuetatik abiatuta.

Arestian aipatu moduan, Bizkaiko eskola-paisaia askotarikoa izan arren, ematen du hezkuntza proiektu jakin batzuek eta beraietan aritutakoek frankisten jazarpen handiagoa jasan zutela. Izan ere, Bizkaian 84 maistrek izan zuten gerra kontseilua (eskola mota guztietakoak): horietatik 16 auzo-ikastoletakoak ziren (%19), eta kartzelaratutako 13 maistretatik 4 auzo-ikastoletakoak ziren (%31). Kontuan hartuta auzo-ikastolen sarea probintzian berria eta txikia zela, errepresio aski gogorra jasan zuten, bai gerra kontseilu kasuei zein depurazio datuei erreparatuta. Agian planteatu daiteke frankismoak interes berezia izan

zuela ordura arte autonomoki kudeatutako eskola-sare hori –halako euskaltzaletasuna zeriona eta pedagogia progresista jarraitzen zuena– eta bertan aritutako maistrak zapaltzeko.

Bestalde, pentsa liteke, zigortutakoak ez bezala, errugabetzat jo zirenak beraien lanbidera bueltatu ahal izan zirela. Zoritxarrez ez zen horrela izan; hori erakusteko, Lourdes Mokoroka Muxikaren adibidea aipatuko dugu. Bere espediente juridiko-militarra artxibatu bazen ere, eta gerra kontseilurik azkenean jasan ez bazuen ere, depurazioaren ondorioz ezin izan zuen berriro bere lanbidera bueltatu, bi arrazoi nagusirengatik: batetik, gerraurrean euskaltzale agerikoa izan zelako, eta, bestetik, abertzale izateagatik. Ikus dezagun, bada, zer pasatu zitzaion.

Pentsa liteke,
zigortutakoak ez bezala,
errugabetzat jo zirenak
beraien lanbidera
buelatu ahal izan
zirela. Zoritxarrez ez zen
horrela izan

Lourdes Mokoroka tolosar maistra

1908an Tolosan jaiotakoa, aita euskal idazlea zuen, Valeriano. Etxean bederatzi seme-alaba ziren, eta familia liburuak inprimatu eta saltzetik bizi zen. Denek ikasketak egiteko aukera izan zuten, asko elizan sartu ziren, baina Lourdes eta bere ahizpa Isidora maistra egin ziren. II. Errepublika garaian, Lourdesek erizain ikasketak ere abiatu zituen.

Lourdesek Gipuzkoako Maistren Eskola Normalean maistra ikasketak 19 urterekin bukatu eta urte horretako abuztuan auzo-ikastoletako 1927ko oposaketara aurkeztu zen; bertan, gerora gerra kontseiluaren ondorioz kartzelaratu zuten Ines Aldanarekin kointziditu zuen. Oposaketa gainditu eta irailean hasi zen lanean Ziortzako Gerrika auzo-ikastolan bosturtekoa bete arte, hau da, 1931-1932 ikasturtera arte. Ondoren, Berriatuko Mereludin, Zeberioko Ermitabarrin eta 1934-1935 ikasturtetik aurrera Ondarroako Gorozikan

egon zen; bertan, 36ko gerrak harrapatu zuen. Urte horietan guztietan, Lourdesek gorabehera batzuk bizi izan zituen. Esate baterako, 1932ko ekainean Pedro Zufia ikuskariak espedientea ireki zion maistrari. Zufiaren ikerketaren arabera, Gerrikako auzo-ikastolara beraien seme-alabak eramaten zituzten sei aitaren lekukotzak honakoa zioen:

Todos los firmantes declaran que la Maestra de la Escuela de barriada Srta. María Lourdes Mocoroa, prima por todos los medios que sus hijos, que asisten a dicha Escuela, no aprendan la lengua castellana, prohibiéndose usar esta lengua incluso fuera de la Escuela, toda vez que cuando un niño saluda en castellano fuera de las horas de clase, les dice lo hagan en euskera, y que lo que los vecinos quieren y ya se han hecho presente a la Maestra es que sus hijos aprendan castellano, pues vascuence saben demasiado.

[...]

Leida que fué esta declaración en castellano y en vascuence, muestran todos su conformidad, a cuyos efectos firman.¹⁵

Hortaz, Ziortzako guraso euskaldun elebakarrek, Luis Ezeizak egin zuen itzultzaile lanari esker, jakinarazi zuten Lourdesek bere eskolan ez zituela umeak erdalduntzen, hori baldin bazen ere beraien nahia, baita aldundiarena ere. Horretaz gain, eskolako umeak abade biren hiletetara eramateagatik kexu ziren gurasoak. Urte horretako uztailaren 19an izan zuen maistrak salaketon berri, eta uztailaren 27an aurkeztu zuen bere aldeko txostena. Bertan, besteak beste, honakoa aipatzen zen, umeekin eskola orduetan gaztelania erabiltzen zuela, baina eskola orduetatik kanpo gaztelania ez erabiltzea gomendatzen ziela, oraindik ez zutelako menderatzen.¹⁶ Aldundiak, salaketaren kontra maistrak emandako argudioen aurrean, hamar eguneko soldata gabeko isuna jarri zion. Euskarari dagokionez, aldundiko hezkuntza batzordeak zehaztu zuen eskolan euskara erabil zezakeen pertsona bakarra maistra zela eta ez ikasleak.¹⁷ Beraz, Espainiako II. Errepublika garaiko auzo-ikastoletarako hizkuntza politika ez zen ezertan aldatu aurreko erregimen diktatorialetik.

Urte horretan bertan, Augusto Vecino aldundiko ikuskarriak azaroan bisita egin zion, bere irakasle-lana ikertzeko,

eta guztiz pozik geratu zen ikusitakoarekin. Pedagogikoki ondo prestatuta zegoela ikusi zuen, nahiz eta ikasleekin zorrotzgia ez izan asistentziari, puntualitateari eta diziplinari dagokienez. Arazo horiek ondoko urteetan errepikatu ziren, baina landa giroan horrelakoak gertatzea oso ohikoa zen, baserriko umeek lehenik etxean lagundu behar baitzuten.

Gerra Bilbora heldu baino lehen, Lourdes Mokoroak erizain ikasketak eginda zituen. Halaber, Markinako Emakume Abertzale Batzako kidea izan zen, baita ELA/SOV sindikatuaren parte zen Eusko Irakasle Bazkuna/Agrupación de Maestros Vascos elkartearen afiliatua ere. Berriatuko auzo-eskolan maistra gisa egon zen garaian (1932-1934), Batzokian euskara irakatsi zuen. Horrelako aurrekariekin, 1937an frankistak Bilbora sartzean, Mokoroak errepresio gogorra jasan zuen. Batetik, lehenengo depurazio espedientea ireki zioten, auzo-ikastoletako maistra guztiei bezala. Bere kasuan, maistra izateko inhabilitatu zuten. Bestetik, justizia militar frankistak espedientea ireki zion. Ez zen gerra kontseilura iritsi, kasua artxibatu zutelako. Bizkaiko Foru Aldundiko Artxiboan gordetzen den espediente pertsonalaren arabera, behin baino gehiagotan Lourdesek eskariak egin zituen maistra gisa berriro onar zezaten, baina ez zuen lortu. Ez da harritzekoa 1972an Antonio Maria Labaienek kontatzen ziona Manuel Irujori gutun batean:

En efecto, Lourdes ha estado estos dos o tres últimos años sufriendo una depresión nerviosa y en tratamiento en un sanatorio psiquiátrico. Afortunadamente hoy se encuentra bien restablecida y hace ya vida normal en su casa de Tolosa.¹⁸

Hortaz, Lourdesek osasun mentaleko arazoak jasan zituen. Arrazoi zehatzak ez ditugu ezagutzen, baina lekutan dago gaztaroko suhartasuna. Bestalde, ekonomikoki justu xamar bizi zen. Labaienen arabera:

Respecto a la situación económica de Lourdes me parece ser bastante satisfactoria. Vendieron o traspasaron la librería y parte de la casa familiar y le toca a ella una renta que le permite vivir modestamente pero sin agobios. Es lástima que no pueda dedicarse a su profesión de maestra, pues hoy están muy solicitadas para

las 'ikastolas' y podría ganar un sueldo considerable que mejoraría mucho su situación económica.¹⁹

Familiako ondasunetik eratorritako errentatxoren bat ba omen zuen, beraz, baina ez zen oso handia; aipua ren arabera, ikastoletako andereño izan balitz, soldata duinagoa edukitze-ko aukera izango zukeen. Baina ezin ahan tz dezakegu 1972an, ikastolen egoera ilegal/alegal horretan, andereño batek solda-

ta txikia izango zuela. Hortaz, Lourdesen egoerak nahiko edo oso prekarioa izan behar zuen.

Bestalde, gutun berean, Labaienek aipatzen du Lourdesen ahizpa, maistra ere bazena, baina ez Bizkaiko auzo-ikastoletakoa, Parisen zegoela, eta urteak zeramatzala Xarriton familiaren etxean lan egiten. Hortaz, Euskal Herritik kanpo, maistra lanbidea utzita, erabateko erbestean bizi zen. Ez zen izan familiako bakarra erbestera jo behar izan zuena gerraostean.

Lourdesen neba Justo Maria euskaltzale ezagunak ere lehenengo Frantzian eta ondoren Txilen eman zituen zenbait urte, harik eta 1953an itzuli zen arte.

Beraz, Lourdes Mokoroka maistrak, gerra kontseilua izan ez arren, depurazio prozesu gogor baten ondorioz, ezin izan zuen inoiz lanera bueltatu. Gerraurreko bere hizkuntza jarrerak eta filiazio politikoak gerraosteko urte luze eta latzetan bizimodua goitik behera mugatu zioten.

Gerraosteko maistren bizimodu ezezaguna

Errepresioaren ostean, ikusi dugunez, maistra asko lanik gabe geratu ziren eta zenbait urtetan maistra gisa aritzeko debekua izan zuten. Batzuk saiatu ere ez ziren egin gerraostean

lanera itzultzen; baina beste batzuek, ezkongabeek, adibidez, behin baino gehiagotan eskatu zuten lanbidera bueltatzeko baimena, sarri askotan ukatu egin zitzaiena. Pixkanaka, hala ere, 50eko hamarkadan batez ere, maistra gisa aritzeko baimena eskuratzen hasi ziren. Bueltatu zirenek eskola nazionaletan irakasle gisa jardun zuten, ordurako auzo-ikastolak ere nazionalen erregimenera pasatu zirelako. Lanean hasi eta lehenengo urteetan, zigorraren parte gisa, maiz Bizkaitik eta Euskal Herritik kanpo aritu behar izan zuten.

Orokorrean ezer gutxi dakigu gerraosteko maistren –zein maisuen– bizimoduaren eta irakaskuntza jardueraren inguruan, are gutxiago berebiziko errepresioa jasan zutenei buruz. Bada hemen ikerketa lerro zabala, gerraosteko hezkuntzari buruzko historiografiak oraindik heldu ez diona. Guri ikerketarako galdera asko bururatzen zaizkigu gai horri dagokionez: Justa Freire maistraren tankerako barne erbesteaz (Del Pozo 2013) hitz egin genezake maistra eta maisu errepresaliatuen kasuan? Elizak irakasle katolikoan (adibidez auzo-ikastoletako maistren) biziraupenaren alde zerbait egin zuen? Aldatu al zen irakasle-identitatea eta jarduna errepresioaren ondoren? Ikasgelako hezkuntza-jarduera benetan eraldatu al zen? Agian, zenbait ikertzailek adierazten duten bezala, frankismoak inposatutako eskola nazionalkatolikoan, gerraurreko irakasleek ia aldaketarik gabe jarraitu zuten irakasten gerraren aurretik egiten zuten bezalaxe, nahiz eta curriculumak desberdina zen. Galderok ikerketaren bidez argitu beharko dira.

Azken ohar bat

Auzo-ikastoletako maistron patua ezin tristeagoa izan da: frankismoak errepresaliatu zituen, orain arteko historiografiak baztertu egin ditu arreta auzo-ikastolen erakundean jarri duelako, ez bertan aritu ziren pertsonengan; eta euskal hezkuntzak erabat ahaztu ditu.

Frankismoak gerra urteetan maistrok modu askotara errepresaliatu zituen euskaldunak eta abertzaleak izateagatik, eta

gerraostean bizibiderako aukerarik gabe utzi zituen. Auzo-ikastolen sareko maistra guztiek zuzenean zein zeharka sufritu zuten bortxa politiko eta administratiboa. Batzuk kartzelatik igaro ziren, beste batzuek, berriz, inhabilitazioaren ondorioz ezin izan zuten berriro irakasle gisa lanik egin, edo zenbait urte itxaron behar izan zuten horretarako. Bestelako zigorrik jaso ez zuenik ere izan zen (ikertzaileen arabera, %38,3). Hala ere, denek, baita zigorgabeek ere, bortxa eta beldur esperientzia barneratu zuten; gerraostean, ezin neur dezakegun automugapen pertsonal eta profesional ugari biziko zituzten.

Bestalde, historiografiak ez ditu aztertu, batez ere emakume eta katoliko izateagatik; beraz, ezezagun handiak dira, auzo-ikastolak ez bezala. Izan ere, Bizkaiko landaguneetan kokatutako gerraurreko eskola txiki horiek, bai erakunde gisa, baita eraikinek ere, gaur eguneko aldundiaren aintzatespen osoa jaso dute, hezkuntza proiektu horren bidez erakunde publikoak bere prestigiatze sinbolikoa bilatu izan duelako. Baina zer dakigu bertan lanean aritu ziren maistra horiei buruz? Egiaitan, ezer gutxi. Oraindik asko dago ikertzeko, batez ere gerraosteko urteei buruz. Argitzeko dugu non, zertan eta nola bizi izan ziren eta lan egin zuten.

Halaber, hezkuntzak ere maistrok ahaztu ditu. Euskal hezkuntza mugimenduek ez dute inoiz aitortu maistra horien ekarpena eta aitzindaritza. Euskal Herriko beste hezkuntza mugimendu eta figura batzuek bereganatu dute aintzatespen sozial eta instituzional guztia. Gure ustez, auzo-ikastoletan aritutako maistra taldeak, txikia eta oso ezezaguna izan arren, berebiziko interesa dauka. Izan ere, maistra horiek herrialde honetan aritutako emakume talde profesional bat osatu zuten, euskalduna eta politikoki zein pedagogikoki modernotzat har litekeena. 

Oharrak

1. Artikuluaren egilea Eusko Jaurlaritzako *IkasGaraia. Hezkuntza, kultura eta garapen iraunkorra* (IT1637-22) ikertaldeko kidea da.
2. Datua hemendik atera dugu: Presidencia del Consejo de Ministros (1932): *Censo de la población de España según el empadronamiento hecho el 31 de diciembre de 1930*, Madril, III. liburukia, 47. or. (www.ine.es/inebaseweb/pdfDispacher.do?td=104411&text=.pdf).
3. Jurisdikzio militarren bidez jazarritako irakasleei buruzko ikerketa Erik Zubiaga UPV/EHUko irakaslearekin batera egin dugu, eta laster argitaratuko da.
4. Izan ere, maisu ezkertiar bat heriotza zigorrera kondenatu zuten eta 19 kartzelaratu zituzten, frontean aritzeagatik edota kargu militar eta politikoak betetzeagatik. Abertzaleen (11) zigortzea ez zen hain berritza izan: lau kartzelaratzeko egon ziren, besteak absolbitu edota inabilitatu zituzten.
5. Maisu-maistren zerrenda osoa Bizkaiko Foru Aldundiaren Foru Agiritegian auzo-ikastolen funtsa kontsultatuz osatu dugu; baina oraindik ez dago argitaratuta, partzialki kontsulta daiteke Arrien (1987) eta Ipiñaren (2017) lanetan.
6. Maistra batzuek bi depurazio pairatu zituzten: bat diputazioarena, eta bestea ministeriokoa.
7. Zehazki 15 maistra horiek dira: Eusebia Atxutegi, Elisa Berrojaetxebarria, Rosario Dañobeitia, Blanca Ezpeleta, Maria Fernandez Rubio, Maria Purificacion Fernandez Tranbarria, Juana Gainza, Cristina Gardeazabal, Maria Luisa Leibar, Lourdes Mokoroa, Maria Amparo Okelluri, Feliciano Ordeñana, Maria Pujana, Victoria Retana eta Eloisa Urkidi.
8. Soledad Campos Gorlizko erietxean umeentzat irekitako ikastetxearen zuzendaria zen; *matxinadari laguntzea* salaketarekin prozesatu eta zigortu zuten sei hilabete eta egun bat Bilboko Karmeloko kartzelan. Bere espedienteak zehazki zera dio: «Desde fines de 1930 era Directora Escolar del Sanatorio de Górliz, cargo conseguido por oposición. El 10/06/1937, cumpliendo el deseo del Consejero de Sanidad del 'llamado' Gobierno de Euzkadi, no mostró su oposición a trasladarse a Francia en la segunda expedición de niños vascos, 'contribuyendo de este modo a que aquel acto ilegítimo del gobierno vasco adquiriese plena consumación, si bien la procesada no mostraba plena simpatía por aquel acto'. A los pocos días de estar en Francia volvió a España, entrando en zona 'nacional' y presentándose a las autoridades. 'Carece en absoluto de peligrosidad social'. Atenuantes muy cualificadas de falta de 'peligrosidad' de la procesada y escasa trascendencia de los hechos» (kausa zenbakia: 1751/37 Bilbo).

9. Ines Aldanak (ezkongabea, 30 urtekoa) gerra garaiko parte hartzeagatik izandako salaketa *matxinada sustatzea* zen, eta sei urte eta egun bateko kartzelaldiko zigorra jaso zuen. Txostenak zehazki zera dio: «Maestra nacional, cargo del que ha sido desposeída recientemente. Lo desempeñaba con anterioridad en un pueblo de Vizcaya, del que huyó hacia Santander al aproximarse las tropas ‘nacionales’. Marchó de Santander a Francia, de donde regresó por fin a Vizcaya. Simpatizante del ‘separatismo’ vasco. Se ha comprobado recientemente que se dedicaba a escribir cartas a familiares y amistades, residentes en España o en Francia, en las que desmentía las noticias de la prensa española y excitaba ‘a mantenerse en actitud de rebeldía contra el Movimiento Nacional, con la esperanza de que dicha actitud acabaría por triunfar’» (kausa zenbakia: 10004, Bilbon edo Burgosen auzipetua).
10. Elena Fernandez Ugarte Areatzako maistrari *matxinada sustatzea* leporatu zioten, eta bere txostenak zera dio: «Durante el dominio ‘rojo-separatista’ hizo propaganda contra la causa ‘nacional’, tanto en la escuela como en sus conversaciones particulares» (kausa zenbakia: 936/37 Bilbo). Hortaz, altxatuen kontra zegoen eta eskolan euren kontra aritu zen, herri berean maisu gisa ari zen bere senar Estanislao Gonzalez Sarralde bezala.
11. Julia Landeta Rementeriak sei hilabete eta egun bateko kartzelaldia jaso zuen, *matxinada sustatzeagatik*; izan ere: «Comunicó a su marido, médico izquierdista, que un grupo de personas de derechas se reunían con objeto de oír la radio ‘nacional’, por lo que el esposo avisó a unos milicianos para que procedieran a la detención de las mismas. Atenuante de falta de ‘peligrosidad’ de la procesada» (kausa zenbakia: 1438/37 Bilbo).
12. Kausa zenbakia: 1230/37 Bilbo.
13. Eulalia Azkuenaga (38 urte, ezkongabea) sei urte eta egun bateko inhabilitazio bereziarekin zigortu zuten *bere karguan lanean jarraitu zuelako matxinatuen zerbitzupean*. Espedienteak zera dio: «Maestra de barriada en el pueblo de Bedia (Vizcaya). ‘De ideas separatistas’. Al iniciarse el ‘Movimiento’ continuó en el desempeño de su cargo. No está indudablemente acreditado que al volar los aviones ‘rojos’ sobre el pueblo, hiciera salir a los niños de la escuela para aplaudirlos» (kausa zenbakia: 761/37 Bilbo).
14. Bizkaiko Foru Agiritegi Historikoa, Administrazio Atala, Hezkuntza eta Kultura, auzo-ikastolen funtsa, Maria Luisa Fano maistraren espediente pertsonala.
15. 1932ko uztailaren 15eko Gerrikako gurasoen deklarazioak (ikus Bizkaiko Foru Agiritegi Historikoa, Administrazio Atala, Hezkuntza eta Kultura, auzo-ikastolen funtsa, Lourdes Mokoroaren espediente pertsonala).

16. Honakoa aipatzen du txostenean maistrak: «Contestando a esta acusación debe asegurar que ello no es cierto. La que suscribe conoce perfectamente, y pone siempre en práctica, la disposición del artículo 57 del Reglamento de Escuelas de Barriada que establece que la enseñanza en las dos categorías de Escuelas de Barriada A y B se dará precisamente en lengua castellana, aunque en las de la categoría A haya de servirse el maestro de la lengua vasca como medio o vehículo de enseñanza con relación a los alumnos que desconozcan el castellano. Y así afirma y sostiene que nunca ha prohibido a los niños el uso de la lengua castellana en la escuela y que por el contrario ha exigido siempre su uso a aquellos que, dado el tiempo que llevaban frecuentándola, consideraba la suscribiente en disposición de expresarse en dicha lengua./ Tampoco fuera de la Escuela ha prohibido a nadie el uso del castellano, pudiendo afirmar, aunque la denuncia nada tiene que ver con lo que la maestra haga fuera de la Escuela pues fuera de ella es un ciudadano como otro cualquiera con toda su libertad de acción, que lejos de perseguirlo, ha solido corregir frases que oía a los niños en mala sintaxis castellana diciéndoles que antes de acostumbrarse a destrozar el castellano era preferible que hablasen en euskera hasta tanto que hubiesen aprendido el castellano». Ikus 1932ko uztailaren 27ko Lourdes Mokoroaren erantzuna salaketen aurrean (ikus Bizkaiko Foru Agiritegi Historikoa, Administrazio Atala, Hezkuntza eta Kultura, auzo-ikastolen funtsa, Lourdes Mokoroaren espediente pertsonala).
17. Diputazioaren Hezkuntza Batzordearen txostenak honakoa dio: «Ciertamente que la Maestra fuera de la Escuela es una ciudadana como otra cualquiera, pero no lo es menos que en tal concepto ninguna relación ni autoridad le correspondería sobre los niños matriculados en la Escuela, y si sobre éllo actúa fuera de las clases, es imposible que lo haga prescindiendo de su condición de Maestra de los mismos niños; y desde este punto de vista las manifestaciones de la Maestra son corroboración expresa de las afirmaciones de la denuncia, porque si los niños no han de emplear el castellano hasta que lo posean perfectamente, es confesar que no lo han de hablar nunca, porque el único medio de adquirir un idioma es practicarlo con las imperfecciones necesarias en su iniciación que han de irse corrigiendo por la misma práctica, y ello no por lo que se refiere a la vida social de los niños, sino también en cuanto hace relación a su vida escolar, ya que la confesante afirma que en la Escuela exige el uso del castellano a los que por el tiempo que llevan los considera en disposición de expresarse en dicha lengua, es decir que los demás no la usan, y que queda al arbitrio de la Maestra el exigir o no el

- castellano, cuando el Reglamento es preceptivo y obligatorio para todos los niños matriculados que han de recibir la enseñanza en castellano desde el primer momento, y es la Maestra la única autorizada para el empleo del vascuence como medio de enseñanza del idioma castellano que ha de empezar a practicar el niño desde sus primeros pasos en la Escuela./ Y es de advertir que el Reglamento considera falta grave la desobediencia a ese precepto, tanto por no usar la Maestra el vascuence en sus explicaciones, como por no exigir a los niños el uso con la mayor intensidad posible del castellano, porque el Reglamento dice que el Maestro ha de tener muy presente que su misión es precisamente la de enseñárselo a los niños». Hezkuntza Batzordearen 1932ko abuztuaren 5eko erabakia (ikus Bizkaiko Foru Agiritegi Historikoa, Administrazio Atala, Hezkuntza eta Kultura, auzo-ikastolen funtsa, Lourdes Mokoroaren espediente pertsonala).
18. Antonio Maria Labaienek Tolosatik Parisera Manuel Irujori bidalitako gutuna 1972ko urriaren 23an. Eusko Ikaskuntzaren dokumentu funtseko gutun digitalizatua (www.eusko-ikaskuntza.eus/PDF/Fondo/irujo/14054.pdf).
19. *Ibid.*

Bibliografia

- Arrien, G. (1986): 'Educación y escuelas de barriada de Vizcaya, 1937-1939. (Su traspaso al Estado y deterioro de la enseñanza)', *RIEV* 31(3), 629-640.
- (1987): *Educación y escuelas de barriada de Bizkaia. (Escuela y Autonomía 1898-1936)*, Bilbo, Bizkaiko Foru Aldundia.
- (2014): *¡Salvad a los niños! Historia del exilio vasco en Gran Bretaña, 1937-1940*, Bilbo, Sabino Arana Fundazioa.
- Arrien, G.; Arozamena, A.; Estornes, I.; López, A.; Arana, J. A. (2021): 'Bizkaia. Educación y cultura', *Auñamendi Eusko Entziklopedia* (<https://aunamendi.eusko-ikaskuntza.eus/en/bizkaia-educacion-y-cultura/ar-18869/>; 2021-08-15).
- Artetxe, K. (2020): 'Las Escuelas de Barriada de Bizkaia (1920-1937). Revisión y nuevos datos', *Historia y Memoria de la Educación* 12, 363-394.
- De Puelles Benítez, M. (1993): 'Estado y Educación en las Sociedades Europeas', *Revista Iberoamericana de Educación* 1, 35-57.
- Del Pozo, M. M. (2013): *Justa Freire o la pasión de educar. Biografía de una maestra atrapada en la historia de España (1896-1965)*, Bartzelona, Octaedro.

- Ezkurdia, G.; Bilbao, B.; Perez, K. (2017): 'Emakume Abertzale Batza Bilbon', *Euskalingua* 31, 14-27.
- Bilbao, B.; Ezkurdia, G.; Perez, K.; Chueca, J. (bilk.) (2012): *Emakumeak. Hitza eta bizitza*, Leioa, EHU.
- Fernández Fernández, I. (2012): 'Género, educación activa, lengua y nación en el País Vasco. Julene Azpeitia (1888-1980), exponente de una educación vasca en ciernes', *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria* 31, 275-297.
- Hernández Díaz, J. M.; Hernández Huerta, J. M. (2009): 'La represión franquista de los maestros freinetianos', *Aula* 15, 201-227.
- Ipiña, A. (2017): *Represión y terror franquista en la Diputación de Bizkaia: fusilamientos y depuración (1936-1976)*, Arre, Pamiela.
- Morente, F. (1997): *La escuela y el Estado Nuevo. La depuración del magisterio nacional (1936-1943)*, Valladolid, Ámbito.
- Ostolaza, M. (1996): *El garrote de la depuración. Maestros vascos en la Guerra Civil y primer franquismo (1936-1945)*, Donostia, EHU.
- (2018): 'Género, religión y educación en la España Contemporánea: estado de la cuestión y perspectivas historiográficas', in I. Blasco (arg.): *Mujeres, hombres y catolicismo en la España Contemporánea. Nuevas visiones desde la Historia*, Bartzelona, Tirant, 47-68.
- Rekalde, I. (1999): 'La construcción de escuelas en el País Vasco durante la II República (1931-1936)', *Aula* 11, 115-174.
- Ruiz de Loizaga, M. (2015): *Primeras letras, «revolución social» y modernización en Bilbao (1876-1920)*, Bilbo, EHU.
- Sánchez de Madariaga, E. (arg.) (2012): *Las maestras de la República*, Madrid, Catarata.
- Zabaleta Imaz, I. (2000): *Nazioa eta hezkuntza-sistema espainiarraren sorrera*, Bilbo, UEU.